

ЗНАЧАЈ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У СРПСКИМ НАРОДНИМ БАЈКАМА

Апстракт: У раду се разматрају значења, семантичко-синтаксички аспекти и значај фразеологизама у српским народним бајкама. Типолошки се одређују, истражује се њихова фреквентност и синтагматско-парадигматске везе.

Кључне речи: фразеологизам, фразеолошки израз, идиом, експресивност.

Фразеологизми у српским народним бајкама испитивани су спорадично. Бележе их речници и није подробније истраживан њихов значај на нивоу значењско-синтаксичке димензије бајковног текста. Супституција изумрлог архаичног језичког материјала применом метода напоредног текстуалног представљања вршена је на фонолошком, морфолошком и лексичком, а занемарљиво на фразеолошком нивоу бајковног стваралаштва. То је условљено природом и функцијом фразеологизама у овој врсти текстова.

Фразеологизми су истраживани на лексичко-лексикографском нивоу појединих језика, у оквиру сагледавања значењско-антонимичких елемената у фразеолошким и гномским обртима, а монографија Драгане Мршевић-Радовић¹ и Матешаћев речник² упутни су и по себи и за сагледавање значаја и особености фразеологизама у српским народним бајкама.

Чврстином сложене структурне организације, фразеологизми су као вишелексемски спој значајна стилско-језичка константа емоционално обојеног начина казивања у бајкама. Експресивност је категоријална особина фразеологизама (Мршевић-Радовић 1987: 11). Структура, значење и експресивност условљавају стабилност и незаменљивост фразеологизама – скупова речи насталих устаљеном дуготрајном репродуктивном употребом. Они су производ комбинаторике одређених језичких јединица на синтагматском или парадигматском нивоу. Подразумевају устаљену везу речи која се значењски не слаже са значењем њених саставних делова.

Устаљени или фразеолошки израз је општи назив за језичку структуру насталу понављањем „уланчаних“ већ готових језичких јединица. Фразеологизми су подврста устаљених израза, у које такође спадају и идиоми. Њихо-

---

¹ Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глагољско-именичке синџирије у савременом српскохрватском језику*, Филолошки факултет у Београду / монографије, књ. LX, Београд, 1987.

² Ј. Матешаћ, *Фразеолошки речник хрватског или српског језика*, Школска књига, Загреб, 1982.

ви саставни делови, облик и поредак готово заувек су дати. Ови „окамењени“ изрази су непроменљиви и тешко заменљиви. Значење добијају укупношћу своје конструкције. У већем броју (дакле, не свим) фразеологизама, упркос ограниченој могућности варирања, неретко је заменљива придевска јединица (*Хрвајска грамаџика* 2003: 555). Сличне особине имају и пословице, изреке, афоризми и сличне идиоматске јединице. Због тога у овоме раду не правимо строгу диференцијацију између ових типова идиоматских конструкција, него их сматрамо фразеологизмима у ширем смислу.

Фразеолошке конструкције богате су експресивним значењима. Експресивношћу једне фразеолошке конструкције изражавају се говорникове емоције. Потискују се значења еквивалентна референцијалном значењу, саобразна дословном денотирању језичког знака. Фразеологизми на тај начин постају важни подстицајни елементи у остваривању експресивне језичке функције бајковног текста. Доприносе језичкој мотивацији сижејног тока бајке. Њима се изражава одобравање, неслагање, иронија, подсмех, емоционални однос и субјективни став. Субјективни доживљаји и афектације морају да буду објективно прихваћени и општи за говорнике једне језичке заједнице.

Фразеологизми су одређени жанровским значењским интенцијама језичке организације бајке и у сагласју су са њеним другим структурним елементима. Као стилогене јединице, тј. као јединице естетске функције, укључени су у тематско-мотивски ниво српских народних бајки, који је, мање-више, сличан или чак подударан у индоевропској традицији, с тим да, нормално, има и специфично националних симболичких елемената преузетих из националне религије, фолклора и митологије.

Два су основна парадигматична тематска оквира око којих се гранају српске народне бајке: један је антрополошки, други трансцендентално одређен. На једној страни имамо појаве везане за човека и његов лични и друштвени живот, за делове његовог тела, мишљење, веровања и осећања. Други се односи на природу, органску и неорганску, у њеним појавним и трансценденталним аспектима.

На семантичком и синтагматско-парадигматском нивоу транспонују се у фразеологизмима значења од уобичајених, референцијалних ка оним пренесеним, фигуративно-тропичким. Значењски преображаји реализују се селекцијом, комбинацијом и контекстуализацијом језичких елемената помоћу метафора, метонимија, поређења, синегдохе, али и преко парадокса, хиперболе и других језичких фигура.

Фразеологизми различите структурне организације настају аналогним уопштавањем конкретизованих ситуација, појава, случајева. У том погледу предњаче фразеологизми формиран са именицама које означавају неки део човековог тела: „испод ока све у њу гледао“ (Росић 2008: 80). Фразеологизмима овога типа, где је квалификатор предлошко-именички облик (Мршевић-Радовић 1987: 79), веома су фреквентни. Највише је оних с лексемом *глава*. Бајке су пребогате конотацијама везаним за ову лексему:

...*ђе ми је глава, њу ми је и храна* [СНП 1988 (1853): „Три јегуље“ – 120]; *главом њо свијешу* [СНП 1988 (1853): „Три јегуље“ – 120]; „У све подру-

ме можеш ићи, али у дванаести не иди нипошто, нити га отварај, *не шали се љавом!*“ [СНП 1988 (1853): „Златна јабука и девет пауница“ – 62]; *љава љави и иде* [СНП 1988 (1853): „Краљ и чобанин“ – 149]; „Отац је твој погинуо с том пушком па хоћеш и теби *љаве да гође?*“ [СНП 1988 (1853): „Златоруни ован“ – 89]; стане својој снаси а његовој жени *о љави радиџи* [СНП 1988 (1870): „Зла свекрва“ – 222]; почне мислити, како ће снаси својој крадимиче *до љаве доћи* [СНП 1988 (1870): „Опет зла свекрва“ – 224].

Фразеологизам „... ће ми је *љава*, ту ми је и храна“ (подвукао Т. Р.) састављен је из две реченице. Лексема *љава* означава *јорњи део човечијеј, односно љредњи део живоџињској џиела у коме се налази мозак и љавна чула* (РСАНУ s.v. *љава*). Овим појмом може такође да се означи: *џамеџи, инџелиџенџија, мисли, свесџи, сећање; схваџање дух* (РСАНУ, *љава*). Таква значења су, међутим, у фразеологизму трансформисана.

Везнички прилог *иде* веома је фреквентан у реченицама којима се означава место радње главне реченице. Место радње у овом фразеологизму симболично је дато. Сви чланови и зависне и управне реченице метафорично су употребљени. Значењски, чланови фразеологизма су двосмислени. Дословно, денотативно значење је потиснуто. Конструкције упуђују изван дословног ка пренесеном значењу. Пошто су сви чланови исказа потпуно а не делимично конотативно усмерени, реч је о алегоричном а не о метафоричном значењу, како би се, иначе, очекивало на основу декодирања лексема *љава*, а мимо појма *храна*. У овом устаљеном говорном обрту лексема *љава* асоџијативно упуђује на живот и егзистенџију.

Ни лексема *храна* из управне реченице не означава *маџерије које жи-ви орџанизми узимају ради одржавања живоџија; јело, намирнице за људе и живоџиње, хранљиве маџерије уоџиџије* (РМС, *храна*). Не односи се ни на *исхрану и исхрањивање* (РМС, *исхрана и исхрањивање*), већ на егзистенџију. Фразеологизам из бајке „Три јегуље“ није алегоричан. У исказу „ја пођох главом по свијету“ значењски асоџијативни спектар обележен је пренесеним, метафоричношћу синтагме *љавом џо свијеџу*. Значење исказа није дословно, нити се у свим својим структурним деловима у појединостима преноси на различите денотативно необележене појаве. Зато он и није алегоричан већ означава: *џобеђи у свей, оџиџи у свей, одлуџаџи, оџиџуџоваџи у далеке земље, кренуџи у неџознаџо* (РСАНУ s.v. *љава*).

Успостављање фразеолошких глобалних значењских константи заснива се на стапању денотативних и конотативних обележја, индукованих говорниковим (приповедачевим) намерама при казивању и експресивним ефектима које оставља на слушаоца. Зато он и користи устаљене изразе и фразеологизме чија је метафоричка обојеност заснована на сукобу једнакости и сличности (Ковачевић 2000: 38). То потврђују и синтагме *љаве да гође* („Златоруни ован“), *о љави радиџи* („Зла свекрва“), *до љаве доћи* („Опет зла свекрва“).

Пример из „Златоруног овна“ уз денотативно значење лексема *љава* укључује и конотативно: *убиџи, оџераџи у смрџи; униџиџиџи, уџроџасџиџи* (РСАНУ). Синтагма *не шали се љавом* („Златна јабука и девет пауница“) означава излагање великој опасности, довођење живота у питање непроми-

шњеним поступцима (РСАНУ, *глава*). У примеру о *глави радигији* („Зла свекрва“), предлог *о* са самосталном речју у локативу указује на *предмет антажованосији, заокуљеносији; на предмет бављења* (РМС s.v. *о*²). Синтагма *радигији о глави* значи *радигији о злу*, односно на нечијој смрти. Слично значење има и синтагма *до главе доћи* из бајке „Опет зла свекрва“.

Алитерацијски говорни обрт *Глава глави и иде* из бајке „Краљ и чобанин“ двоструко је кодиран. Прво, на нивоу значења лексеме *глава* и друго, њеним прекодирањем у *чувар, сипарашељ*. Његово значење може се сагледати тек у окружењу реченица које му претходе, у бајковном контексту. У бајци се приповеда како је богати човек кренуо да од неког краља проси кћер. Заноћи у кући другог богатог човека, где му за вечеру закољу брва. Сутрадан, идући кроз планину, нађе чобанина оне куће где је заночио па му каже: „Кад сам дошао у ваш дом, за мене су брва заклали.“ А чобан: „Кад људи долазе, за њих ваља месо да се и коље.“ Опет путник: „За тебе смо главу оставили.“ А чобан: „Глава глави и иде.“

У исказу „кад људи долазе, за њих ваља месо да се и коље“ синедохалним поступком супституисана је именица *брав* именицом *месо*, што је стилски веома ефектно. Двострука кодираност сентенце „глава глави и иде“ може да буде схваћена само ако се узму у обзир и етнолингвистичке чињенице везане за лексему *чобанин*, употребљене са значењем: *онај који чува стоку на њаши, њасишр* (РМС s.v. *чобанин*). И њена ритмичка организација знатно доприноси ефекту жељене поруке усмерене на слушаоца.

Субјективни став према врлинама може да се изрази парадоксалним фразеологизмима. Један од таквих је и *Ко мање иштије, више му се даје* [СНП 1988 (1853): „Ко мање иште, више му се даје“ – 97]. Ова мудра насловна изрека у конкретном случају односи се на врлину скромности. Повезани су противуречни појмови, али не антитетичним супростављањем два антонима, нити ироничним, кад се једној речи придаје значење њеног антонима, па ни оксиморонским, где се синтаксички повезују речи супротног значења. Појмови у овој фразеолошкој конструкцији, у којој је заменица *ко* у номинативу и има улогу замене субјекта зависне реченице, нису чисте супротности као код ироније. Денотативно су блиски, док се својим помереним значењима искључују.

При изражавању моралних ставова, приповедач веома често прибегава мудрим изрекама и пословицама. Оне садрже неку општу мисао или моралну поуку. Изражавају народну филозофију и познавање живота, нарави и обичаја. Таквим, једноставним формама припада и пословички фразеологизам: *У лажи су крајке ноје* [СНП 1988 (1870): 226].

Пословички изрази могу бити самостални у склопу већих целина као што су приповетке „од којих су пословице постале (јер без овога многе пословице не могу разумети ни сви Срби, а камо ли ко од други народа)“ [Караџић 1969 (1833): 319].

Конкретни пословички фразеологизам употребљен је са значењем: *неистина, обмана, брзо се ошкрије* (РСАНУ s.v. *лаж*). Основно значење у пословичким фразеологизмима проширује се у пренесено. Дати фразеологизам припада синтаксичком моделу „с проширеним падешким детерминатором“

(Јовановић ²2006 I: 536). Карактеристично је за њега да аспекту нематеријалног придаје аспект материјалног. Долази до укрштања ознаке и означеног између лексеме која означава лошу карактерну особину и лексеме која означава део човековог тела.

Именичка заменица у дативу јавља се у иницијалном положају односних реченица: *Коме Бої ѿоме и сви свети* [СНП 1988 (¹1853): „Права се мукa не да сакрити“ – 73]. У тој и сличним конструкцијама с корелативом у зависном падежу, оба елемента стоје у идентичном падежном облику. То је, заправо, елиптичан израз јер у његовом првом делу недостаје глагол. Елипса, као фигура изостављања појединих делова реченице, омиљено је стилско средство у организацији говорног исказа. Изостављени реченични делови нужни су према синтаксичком устројству граматички потпуних исказа. Они се, међутим, говорно контекстуално дају реконструисати, а самим тим и разумети. Такав је случај и овде са присутно-одсутним глаголом *ѿомаїѿи*, који је лако схватљив на основу контекста.

Исти положај ова именичка заменица има и у фразеологизму *Коме Бої ѿомаже, нико му наудиѿи не може* [СНП 1988 (¹1853): „Коме Бог помаже, нико му наудити не може“ – 85]. У њему, међутим, ниједан део ове дводелне сложене реченице није одсутан. И сама контекстуална условљеност овог фразеологизма бива релативизиована насловним издвајањем ове односне бајковне синтаксичке структуре. Основне фразеолошке одлике он је, међутим, задржао. То потврђује и његова, готово идентична, конструкција у бајци „Чудотворни прстен“: *Ако коме бої ѿомаже, не може му нико наудиѿи* (Росић 2002: „Чудотворни прстен“ – 94).

Значења овог и сличних пословичних израза добијена су општом употребом. Ова врста фразеологизама одликује се симетричним типом организације, што је у природи односних синтаксичких конструкција (Јовановић ²2006 I: 643). Народни казивач им прибегава јер му омогућују сликовито и чврсто организовано приказивање тематских садржаја.

Истом тематском кругу припада и поредбени израз *Тврђа вјера ог камена...* (Росић 2002: „Чудотворни прстен“ – 90). Ова поредбена конструкција са генитивом и предлогом *ог* у функцији поредбене форме односи се на тврду, поуздану веру. Њоме се означава: *задаїѿа реч, заклейѿва, доїовор; држанање задаїѿе речи, верносїѿ* (РСАНУ s.v. *вера*).

У поредбеним фразеологизмима доминантна семантичка фигура је поређење, где се „доводе у везу два значења, посредством речи *као* или неке друге сличне речи“ (Дикро – Тодоров 1987/2: 192). Поређени предмет доводи се у везу с другим предметом по некој заједничкој особини: *рука бијела као на їори снијеї* [СНП 1988 (¹1853): 116]. Рука се доводи у везу с бојом снега, тј. са нечим *врло/сасвим белим* (Матешић 1982. s.v. *снијеї*).

Експресивном изражавању доприноси довођење у везу осећања с *каменом*: „Јаох мени, *јадној и каменој!*“ (Чајкановић 1927: 392). Природа експресивности друкчија је у поредбеним изразима типа: *жена као жена* (Росић 2002: „Чудотворни прстен“ – 88). Именице су носиоци фразеологизације. Поредбено-начинском речцом *као* обележен је поредбени однос. Овде је субјект

у функцији квалификатора а изостаје глагол у нефразеолошком значењу. Понављањем исте речи у поређењу, истиче се и подвлачи нека особина која је одраније позната, обична и сама собом разумљива.

Израз „жена као жена“ релационо је усмерен према фразеологизму „у жене *гуџа коса а крајика њамеј*“ (Росић 2002: „Чудотворни прстен“ – 88). На ванфразеолошком нивоу може доћи до њиховог контекстуалног зближавања. Израз „жена као жена“ може асоцијативно да супституише генитивну синтагму „у жене“, да контекстуално призове фразеолошки израз „дуга коса а кратка памет“ па да фразеологизам гласи: „Жена као жена, дуга коса а кратка памет“. Призвани фразеолошки израз у новом контексту има функцију блиску апозиционој.

Велику фреквентност у српским народним бајкама имају поредбени фразеологизми с речју *као*. Употреба оваквих поредбено-начинских конструкција показује да је ова врста фразеологизама омиљено средство бајковног казивања. У највећем броју случајева показује се *да су два појма ишћо се пореде слична или једнака у одређеној особини или уошћи* (РСАНУ s.v. *као*): Ох, да ми је вјенчати ђевојку да је *бијела као снџеј, а румена као крв!* [СНП 1988 (1853): 105; истицање фраз. Т. Р.]. Могу се поредити истородни и неистородни појмови. Има фразеолошких јединица чија је именичка компонента с ослабљеним предметним значењем (Мршевић-Радовић 1987: 93) и именичких компоненти с фразеолошким значењем насталим семантичком транспозицијом (Мршевић-Радовић 1987: 93): *добра као добар дан у јодини* [СНП 1988 (1853): 99], *као двије златне јабуке* [СНП 1988 (21870): 225], *мучи као камен* [СНП 1988 (21870): 124], *засћи као мрћав* [СНП 1988 (1853): 61], *сјава као мрћав* [СНП 1988 (1853): 61], *иаде у несвијесћи као мрћав* [СНП 1988 (1853): 142], *као очи у глави* [СНП 1988 (1853): 54], *као без душе дошћи иред њеја* [СНП 1988 (1853): 62], *сијед као овца* [СНП 1988 (21870): 215], *бијел као овца* [СНП 1988 (1853): 137], *као снџеј бијело* [СНП 1988 (1853): 109], *рука бијела као на јори снџеј* [СНП 1988 (1853): 116], *бијела као снџеј, а румена као крв!* [СНП 1988 (1853): 105], *као да је јубав* [СНП 1988 (1853): 63], Некада, као у бајци „Зла маћеха“, то може да буде и читав низ поредбених фразеологизама: *бијаше и лијеја као вила од јоре, висока као јела, а шанка као шибика, а румена као јабука и у лицу бијела као јорски лијер* [СНП 1988 (1853): 128].

Наведени примери показују да најјачу експресивност имају фразеолошка поређења настала семантичком транспозицијом, сликовитим путем. То су фразеологизми са метафоричном, метонимијском, хиперболичном, парадоксалном или ироничном траспозицијом. Релације су разноврсне. Конвенционалним поређењима припада, на пример, фразеолошко поређење типа *као очи у глави* са значењем чувати, док је у фразеологизмима типа: *сјава као мрћав* именичка компонента у функцији интензификатора управног глагола.

У српским народним бајкама има фразеологизама архаичних значења. Понекад то могу бити метафоричне конструкције са редуплицираном лексемом: *сјане земан јо земану* [СНП 1988 (21870): 195], а има и израза где „лексема у саставу фразеолошке јединице на синхроном плану немају више основну номинациону функцију, јер су изгубиле предмет означавања“ (Мршевић-

Радовић 1987: 34). То су изрази типа: *нијде краја ни конца* [СНП 1988 (1870): 197], где је таутолошки удвојена лексема *конац* употребљена са значењем *крај*.

Фразеологизам, као нерашчлањив скуп речи настао дугом употребом, најважније је устаљена идиоматска јединица. Због тога га је и тешко разграничити од других типова идиоматских израза. У појединим случајевима неки фразеологизми припадају културној прошлости. Један од таквих је и фразеологизам *сџане земан њо земану*; он означава: *џрође дан за даном, џрође до сџа времена* (РСАНУ s.v. *земан*). Због архаичног лексичког језичког слоја дошло је до његове супституције експресивно приближно обојеном варијантом: *џролазио дан за даном* (Росић 2002: 23, Росић 2008: 23).

ЗАКЉУЧАК

Подстицај за стварање и употребу бајковних фразеолошких јединица представља казивачева животна средина, људске нарави и обичаји. Културно наслеђе, у правој ризници евокативних аспеката, важан је чинилац настанка и коришћења фразеологизама. Они су производ комбинаторике одређених језичких јединица, које своје значење уливају у ново јединствено значење целе језичке конструкције. Експресивност је категоријална фразеолошка особина. Одликује их устаљена веза речи које се не слажу са дословним значењем њихових саставних делова као и могућност довођења у везу истородних и неистородних појмова.

Значај фразеологизама и сродних, а од њих тешко разграничљивих, идиома (које смо овде углавном подводили под фразеологизме) у народном бајковном стваралаштву у вези је да потпунијим емоционалном односом током говорног чина, што директно доприноси стилогености бајковних исказа. Доминанту бајковног текста чини језик са естетском функцијом, због тога овоме тексту тако и „пристају“ фразеолошки и сродни изрази, који су чак важна компонента канонског одређења бајке. Они доприносе директном изражавању говорниковог експресивног става према ономе о чему се говори, изазивајући стварне или симулиране утиске.

ИЗВОРИ

Росић 2002: Тиодор Росић, *Најлепше српске народне бајке*, Београд: Српска књижевна задруга.

Росић 2008: Тиодор Росић, *Српске народне бајке*, Београд: Српска школа.

СНП 1988 (1853): *Српске народне џријовијейшке*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, Беч (Сабрана дела Вука Караџића, књига трећа; приредио Мирослав Пантић), Београд: Просвета.

СНП 1988 (1870): *Српске народне џријовијейшке*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, друго умножено издање, Беч, у наклади Ане,

удовице В. С. Карацића; у: Сабрана дела Вука Карацића 1985: приредио др Мирослав Пантић, Београд: Просвета.

Чајкановић 1927: Веселин Чајкановић, *Српске народне њриповејке I*, Београд, Земун: Српски етнографски зборник, књ. XLI, Српска краљевска академија.

ЛИТЕРАТУРА

Barić E. – Lončarević M. – Malić D. – Pavešić S. – Peti M. – Zečević V. – Znika M., ³2003: *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Дикро и Тодоров 1988: Освалд Дикро и Цветан Тодоров, *Енциклопедјски речник модерне линвистике I–II*, Београд: Просвета.

Јовановић ²2006: Јелена Јовановић, *Синтакса и стилстика српских народних њсловица I–II*, Београд: Јасен.

Карацић 1969 (¹1833): Вук Стеф. Карацић, „Објављеније о народним српским пословицама“; у: *Српске народне њсловице и групе различне као оне у обичај узете ријечи* (1849), издао их Вук Стеф. Карацић, у Бечу; у: Дела Вука Карацића 1969: приредио др Мирослав Пантић, Београд: Просвета.

Ковачевић ³2000: Милош Ковачевић, *Стилстика и ѓраматика стилских фиѓура*, Крагујевац: „Кантакузин“.

РМС 1967-1976: *Речник српскохрватскоја књижевној језика*, I–VI, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–17, Српска академија наука и уметности, Београд 1959–2006.

Tiodor Rosic

L'IMPORTANCE DES PHRASÉOLOGISMES DANS LES CONTES POPULAIRES SERBES

Résumé: Cette oeuvre a analysé l'importance et la fonction des phraséologismes dans les contes populaires serbes, en ajoutant aux phraséologismes toutes les expressions qui leur sont proches et difficilement discernables d'eux. Les phraséologismes dans les contes populaires correspondent à la structure et aux intentions significatives de l'organisation langagière de conte. L'oeuvre a étudié leurs relations syntagmatiques et paradigmatices. L'analyse d'un grand nombre d'unités phraséologiques a montré qu'elles étaient riches de significations expressives. Elles reflètent l'attitude du sujet parlant qui exprime son émotion, et contribuent ainsi à la fonction langagière esthétique du texte de conte.